

ELŻBIETA JASTRZĘBOWSKA

TOPOGRAFIA WYBRANYCH MIAST MAŁOAZJATYCKICH MIĘDZY II I X WIEKIEM

Porównanie przebiegu chrystianizacji i topograficznego rozwoju miast prowincji Azji na podstawie materialnych pozostałości urbanistyki miejskiej i poszczególnych budowli dotyczyć będzie Pergamonu, Smyrny, Efezu, Sardes i Laodycei oraz Nyssy, Hierapolis i Afrodyzji. Wyboru tych ośrodków miejskich dokonano – z jednej strony, co do pięciu pierwszych miast – na podstawie świadectwa w Apokalipsie św. Jana istnienia w nich już na przełomie I i II wieku znacznych gmin chrześcijańskich, jak też – z drugiej strony – na podstawie bogatych wyników wykopalisk, od lat prowadzonych, szeroko zakrojonych we wszystkich tych ośrodkach, oraz wreszcie ze względu na dużą różnorodność tak wybranych miast. Miasta wymienione w Apokalipsie reprezentuje bowiem zarówno Efez – odwieczne i tradycyjne centrum religijne, jak i Sardes – ośrodek władzy królestwa Lidii, a następnie miasto na szlaku komunikacyjnym, ale także Smyrna – wielki port świata starożytnego, czy wreszcie Pergamon – centrum polityczne i kulturalne doby hellenistycznej.

Apokalipsę, której pierwotny zapis datuje się na koniec I wieku, rozpoczyna przesłanie do siedmiu gmin, „Kościołów, które są w Azji”: Efezu (2, 1-7), Smyrny (2, 8-11), Pergamonu (2, 12-17), Tiatyry (2, 18-29), Sardes (3, 1-6), Filadelfii (3, 7-13) i Laodycei (3, 14-22). Przesłanie ma właściwy dla tekstu apokaliptycznego charakter symbolicznego prorocstwa i nie zawiera informacji co do samych gmin i miast, w których powstały i funkcjonowały. Wybór zaś tych gmin narzuca kilka pytań: czy dokonano go ze względu na wielkość i znaczenie wymienionych miast? jak przebiegała ich chrystianizacja oraz współzycie chrześcijan i pogan na ich obszarze? jaki to miało wpływ na dalszy rozwój miast i co można o tym powiedzieć na podstawie materialnych pozostałości urbanistyki i architektury? W szerszej perspektywie: co można

powiedzieć o wyglądzie, kondycji i rozwoju miast małoazjatyckich w okresie późnego antyku i wczesnego Bizancjum?

Niniejsze rozważania należy jednak rozumieć jako porównanie preliminarne, jako pierwsze i częściowe uporządkowanie wyników objazdu dokonanego latem 1994 i 1996 roku w zachodniej Azji Mniejszej oraz jako wstępny przegląd bardzo bogatej literatury naukowej dotyczącej tego obszaru. Tiatyrę (dziś Akhisar) i Filadelfię (dziś Alaşehir) pozostawiam na razie na marginesie rozważań, a to ze względu zarówno na duże zniszczenie ich starożytnej zabudowy przez dzisiejsze miasta, jak i na brak badań archeologicznych z ich obszaru. Brak ten uzupełni natomiast bogaty materiał archeologiczny odnoszący się do tego samego czasu, a pochodzący z Nyssy, Hierapolis i Afrodyzji, nie wymienionych w Apokalipsie.

Prezentację poszczególnych miast rozpocznę przypomnieniem ich postaci, zasięgu i znaczenia na początku II wieku, w czasie bliskim spisaniu Apokalipsy i jednocześnie w dobie apogeum cywilizacji hellenistyczno-rzymskiej, a zakończę ich charakterystyką w okresie rozkwitu Bizancjum w X wieku – którą to granicę chronologiczną przyjęłam na podstawie innego (tym razem topograficznego) źródła pisanego: *De Thematibus* (68) Konstantyna Porfirogenety (913-957), wymieniającego wszystkie te miasta w grupie 20 najważniejszych, czyli nadal prosperujących, ośrodków miejskich Azji, wśród których z grupy miast „apokaliptycznych” w sposób zagadkowy zabrakło Filadelfii, a ze wszystkich tu omówionych ośrodków nie ma tylko Afrodyzji.

Efez

Stolica prowincji Azji, w pierwszej połowie II wieku słynęła nadal świątynią Artemidy nad Kaysterem, ale także jako portowe miasto z przetrwałymi w dużej części po dziś dzień hellenistycznymi murami miejskimi i ze wspaśniałą rzymską zabudową miejską u stóp i na zboczach Pionu (Panayirdag) oraz Koessos (Bülbüldag), skupioną wokół trzech głównych arterii (Arkadiana, Plateia in Koessos, Embolos), z dwiema agorami (dolną – centrum handlowe i finansowe oraz górną – ośrodek administracji, kultury i kultu), z biblioteką Celsusa, z trzema świątyniami kultu cesarskiego (w tym ogromne Hadrianeum), z co najmniej pięcioma innymi (dotąd zlokalizowanymi) sanktuariami, z sześcioma wielkimi kompleksami gimnazjonów-term, z teatrem, ze stadionem i z dzielnicą mieszkalną (domy z malowidłami ściennymi, mozaikami i bogatym wyposażeniem wewnątrz), z ogromną liczbą fontann i pomników, w tym też grobowych, wewnątrz murów, czyli *pomerium*, miasta.

Około 400 roku chrześcijanie dokonali całkowitego zburzenia Artemizjonu i Hadrianeum. Wieku IV też sięgają najstarsze materialne świadectwa kultu św. Jana za miastem na wzgórzu Ayasoluk (podziemna komora grobowa) i późniejsza memoria, następnie pierwsza krzyżowa bazylika z V wieku i druga monumentalna bazylika kopułowa na planie krzyża z VI wieku oraz przyległy, późniejszy episkopeion (od VII wieku). Bazylika Marii Theotokos wewnątrz południowej hali temenosu-propylejów do Hadrianeum, miejsce obrad soboru z 431 roku, przebudowane na trzy kolejne (ok. 500 roku) i równoległe istniejące bazyliki oraz sąsiedni episkopeion (VI-VII wieku). Nadto mniej monumentalne, ale dość wczesne i praktycznie jeszcze nie zbadane inne kościoły oraz budowle użyteczności publicznej czy władzy administracyjnej: kaplica przy stadionie z V wieku, tzw. Budowla Apsydialna i Pałac Namiesтника Bizantyńskiego oraz późnoantyczna rezydencja nad teatrem z V-VI wieku, bazylika przy Wschodnim Gimnazjonie z VII wieku, kościół w tzw. Grobie Łukasza i inny w Serapeionie, wreszcie dziś już całkiem nierozpoznawalna, ale uchwycona podczas wykopalisk bazylika w Artemizjonie, a w końcu bizantyńskie mury miejskie, znacznie redukujące w VII-VIII wieku zasięg pierwotnego miasta, czemu towarzyszyło – jak się wydaje – przeniesienie rezydencji biskupiej, przyległej początkowo do kościoła Marii Theotokos, poza miasto na wzgórze Ayasoluk w bezpośrednie sąsiedztwo bazyliki Św. Jana.

Smyrna (Izmir)

Jedno z bardzo starych miast (najważniejszych członków) jońskiej grupy Dodekapolis. Przez okres grecki do VII wieku przed Chr., a potem hellenistyczny i nadal rzymski, bizantyński, właściwie po dziś dzień był to wielki port z ciągłą, gęstą zabudową miejską. Stąd też niewiele antycznych materialnych pozostałości. Ograniczają się do bogatych zbiorów zabytków ruchomych: rzeźby, sarkofagów i innych reliefów, mozaik i przykładów rzemiosła artystycznego w Muzeum Archeologicznym oraz do odkopanej agory rzymskiej (w postaci odbudowanej po trzęsieniu ziemi w 178 roku o wymiarach 120 × 80 m), gdzie wyraźne są pozostałości trójnawowej bazyliki cywilnej i monumentalnych portyków wzniesionych nad podziemnymi tunelami, koniecznymi tu zapewne jako kryptoportyki i dla skanalizowania tryskającej tam wody źródlanej. Wspaniałe późne kapitele i inne reliefy, aż po czasy krzyżowców, znalezione w obrębie agory, unaoczniają jej stałe funkcjonowanie zwłaszcza przez okres bizantyński, któremu też się przypisuje najstarsze mury grodu

górującego nad miastem na Pagos (Kadifekale). Na zboczu tego wzgórza wśród gęstej zabudowy można było jeszcze kilkanaście lat temu zauważyć w muldzie ziemnej zarys stadionu (według źródeł miejsce męczeńskiej śmierci biskupa Polikarpa w 155/56 roku), a w drugiej muldzie resztki teatru. Chrześcijańskich pozostałości na razie brak.

Pergamon

Miasto leżące 25 km na wschód od wybrzeża morskiego nad doliną Kaiikos, wychodzącą na równinę między rzekami Selinos i Ketios. W pierwszej połowie II wieku Akropol z górnym miastem stanowił nadal polityczne, religijne i kulturalne centrum życia miasta (z tzw. Pałacami Hellenistycznymi, Trajaneum, ze świątynią Ateny i biblioteką, z wielkim teatrem i świątynią Dionizosa). Wszystko to niewątpliwie łączyło się w jedną całość z Górną Agorą ze świątynią prawdopodobnie Zeusa oraz przede wszystkim z ołtarzem Zeusa i z bliżej jeszcze nie zidentyfikowanym okręgiem kultu władcy (tzw. Heroon). Niemniej ważny był także niżej na trzech tarasach położony kompleks gimnazjonu (z termami wschodnimi i zachodnimi, z palestrą i odeonem oraz z nie zidentyfikowaną starszą świątynią); do tego przylegało sanktuarium Demeter, a nad całym kompleksem górowała świątynia Hery. Przestrzeń między tym kompleksem a górnym miastem była również szczelnie zabudowana (termy, heroon, odeon, sala kultowo-bankietowa i perystylowe domy mieszkalne). Wreszcie dolne miasto – centrum handlowe i finansowe z najwyższej w tej części położoną Dolną Agorą i z przyległymi luksusowymi domami perystylowymi. Najdalej na południowo-zachodni kraniec miasta wysunięty był okrąg święty Asklepieion (świątynia Zeusa-Asklepiosa, rotunda kuracyjna, różne sanktuaria, ołtarze, biblioteka, portyki i teatr); wszystko to połączone świętą drogą portykową przez miasto (tu brama, teatr, amfiteatr, stadion), przez zapewne gęstą zabudowę miejską (pod dzisiejszym miasteczkiem Bergama). Tu najprawdopodobniej, na przecięciu głównych osi starożytnego miasta (aż po Trajaneum na północy, hellenistyczny tumulus święty – Maltepe – na południu, stadion na zachodzie i wielkie termy – Koca Mezarlik – na wschodzie), należałoby szukać rzymskiego forum, do którego od wschodu przylegałaby wtedy ogromna, do dziś nieźle zachowana świątynia bóstw egipskich – tzw. Czerwona Hala (wyjątkowo wśród rzymskich budowli małoazjatyckich wzniesiona z cegły, o wymiarach 60×26 m, wysokości 19 m, zbudowana na wschodnim krańcu ogromnego temenosu 270×100 m, nad podwójnym tunelem dla rzeki Selinus, długim na 150 m).

W okresie VI-XII wieku miasto górne zamknięto nowymi murami (liczne spolia), poza którymi znalazły się najstarsze i największe budowle kościelne: bazylika – może katedra – Św. Jana Ewangelisty w Czerwonej Hali z ok. 400 roku (narteks od strony zachodniej, trzy nawy z emporami, poziom podłogi podniesiony o 2 m i apsyda na wschód), trójnawowa duża bazylika na dolnej agorze z V wieku oraz baptysterium w propylonie Asklepieionu (kościół zapewne w miejscu świątyni Asklepiosa, dziś bardzo zniszczonej). Wewnątrz murów miejskich wzniesiono stosunkowo późno kilka mniejszych kościołów, w tym jednonawową i kopułową bazylikę przy świątyni Ateny z XI/XII wieku, także najlepiej z nich zachowany krzyżowo-kopułowy kościół z XII/XIII wieku wśród domów mieszkalnych. Tworzyły one wtedy już nie tyle miasto, ile miasteczko wewnątrz murów, zredukowane na północy do Akropolu, a od strony południowej sięgające poziomu dolnego tarasu Gimnazjonu, czyli osadę o mniejszej powierzchni niż miasto Eumenesa II z początku II wieku przed Chr. Bardzo wymowny jest tu, wprawdzie późniejszy, opis stanu miasta pióra cesarza Teodora II Laskarisa (1254-58), w którym autor sławi wspaniałe ruiny antyczne Pergamonu i przeciwstawia im podupadłe budynki, nazywając je „mysimi dziurami”, użytkowane przez ówczesnych mieszkańców tego miasta.

Sardes

Legendarna stolica Lidii, leżąca przy głównej drodze komunikacyjnej z zachodu na wschód w żyznej dolinie Hermosu, nad złotodajnym strumieniem Paktol. W pierwszej połowie II wieku istniała tu przede wszystkim imponująca świątynia Artemidy (budowa rozpoczęta przez Seleucydów, a zakończona za Antonina Piusa), akropol, teatr i stadion oraz główna (przebiegająca z zachodu na wschód) marmurowa ulica portykowa, i przyległa doń zabudowa miejska, w tym rozpoczęty w I i ukończony w III wieku wspaniały kompleks gimnazjonu i term ze słynną (w amerykańskiej anastylozie) Halą Marmurową.

Z okresu późniejszego w kompleksie gimnazjonu (w południowym skrzydle palestry) odsłonięto jedną z najlepiej przetrwałych do naszych czasów synagog starożytnych (59×18 m, wysokość pierwotna ok. 15 m, pierwsza faza datowana na pierwszą połowę III wieku, druga faza na lata 320-360, z mozaikami podłogowymi z lat 360-380), a wzdłuż południowych murów zewnętrznych synagogi, przy głównej portykowej ulicy miasta, ciąg sklepów, czynnych po VII wiek. Nie eksplorowaną jeszcze część miasta na północny zachód od tego kompleksu zamykały częściowo widoczne jeszcze do dziś mury

miejskie z III-IV wieku. Lepiej znana jest zabudowa miejska na południe od marmurowej ulicy z IV-VI wieku oraz w dużej części odkopana mieszkalna dzielnica bizantyńska nad Paktolem. Zachowały się również dwie małe późne budowle kościelne: jedna w dobrym stanie, z dwiema równoległymi apsydami, przy południowo-wschodnim narożniku Artemizjonu, a druga w bizantyńskiej dzielnicy nad Paktolem. Ich dotychczas proponowane datowanie na IV-V wieku budzi jednak wątpliwości, tak jak nie całkiem przekonuje interpretacja zrujnowanych czterech filarów przy wschodnich termach jako pozostałości dużej bazyliki kopułowej. Jej śladem mogłyby być natomiast lepiej przetrwałe i masywniejsze cztery pary filarów, pozostałe po innej dużej budowli (interpretowanej jako rzymska bazylika cywilna), przyległej do murów miejskich na północy Sardes. Po zniszczeniach w VII wieku na obszarze dolnego miasta odbudowano – jak się wydaje – już tylko drogę komunikacyjną z niewielkimi przyległościami, osiedle zaś miejskie ograniczyło się praktycznie do grodu na akropolu; reszta popadła w ruinę, a w gimnazjonie zaгниędziły się ceglane piece ceramiczne.

Laodycea

Węzeł komunikacyjny łączący Efez przez dolinę Meandra ze wschodnią Anatolią, leżący na południowym zboczu doliny Lykos. Miasto z założenia hellenistyczne, w okresie rzymskim osiągnęło apogeum rozwoju – II-III wiek. Z tego okresu pochodzą ślady murów miejskich, a zwłaszcza trzech bram (Efeskiej, Hierapolitańskiej i Syryjskiej), dwa teatry, z których większy, nadal dość dobrze widoczny, leżał na północnym wschodzie miasta, w obrębie którego ponadto zlokalizowano odeon lub buleuterion i stadion z przyległym gimnazjonem oraz akwedukt i wreszcie, jedyny archeologicznie przebadany (przez Kanadyjczyków), monumentalny nimfejon z początku III wieku.

W V wieku jeden z basenów nimfejonu (9,7×8,15 m) przebudowano na zamknięte pomieszczenie, na którego schrystianizowaną funkcję wskazują zachowane elementy architektoniczne ze znakami krzyża. Dziś miasto wydaje się całkiem zburzone, spalone i nie przebadane, co najlepiej unaoczniają centralnie leżące i bardzo fragmentarycznie zachowane ruiny, interpretowane bądź jako gimnazjon, bądź jako kościół. Wykopaliska mogłyby tu wiele wyjaśnić, bo historia Kościoła laodycejskiego jest dość bogato udokumentowana źródłami pisanymi. Wiadomo na przykład, iż w mieście tym obradował synod biskupi ok. 380 roku, uczestnictwo w soborach powszechnych biskupów laodycejskich zaświadcza się od Soboru Efeskiego z 431 roku po II Nicejski

w 787 roku, a lista imienna tamtejszych biskupów ciągnie się prawie nieprzerwanie po połowę XV wieku.

Nyssa

Miasto rzymskie rozłożyło się na zboczach wąwozu wychodzącego od północy na dolinę Meandra. Prosperowało już w późnym antyku aż po okres bizantyński; niestety chronologia zabudowy miejskiej, tak jak jej dokładna topografia, jest tu jeszcze nie ustalona, choć na powierzchni ziemi wyraźne są pozostałości gimnazjonu i stadionu (o stopniach widowni umieszczonych na przeciwległych zboczach wąwozu). Świetnie zachowany jest też teatr z reliefami dekorującymi scenę z cyklem Dionizosa (prawdopodobnie z II wieku), a nadto świadectwa kunsztu inżynierii rzymskiej, jak pozostałości posadowienia trzech mostów nad wąwozem na wysokości ok. 50 m oraz przetrwały w całości tunel o długości 100 m, kanalizujący potok płynący na dnie tego wąwozu. Wyniki tureckich badań terenowych buleuterionu i agory nie są jeszcze opublikowane, a badania ruin biblioteki i nieokreślonych budowli bizantyńskich, w tym ewentualnie dwóch kościołów w zachodniej części miasta, w ogóle jeszcze nie rozpoczęte.

Hierapolis

Leżało na wapiennych zboczach (Pamukkale) nad doliną Lykosu. Rozkwit miasta przypada na II-III wiek, co najlepiej zaświadczać stosunkowo niezłe zachowane następujące budowle: honoryfikacyjna Brama Domicjana (ufundowana przez Juliusa Frontinusa, prokonsula Azji w latach 82-83), dwa kompleksy termalne (Miejskie z II i Północne z II/III wieku) oraz teatr z II wieku i stosunkowo niewielka główna świątynia miasta poświęcona Apollinowi z III wieku, nadto nekropola północna z licznymi mauzoleami. Dość późny jest natomiast monumentalny nimfejon z IV wieku, a także mury miejskie z przełomu IV/V wieku.

Z tego samego czasu pochodzi najsłynniejsza budowla chrześcijańska Hierapolis – martyrion Św. Filipa Diakona (oktogon w kwadracie o długości boku 60 m, z kopułą nad centralną częścią o średnicy ok. 20 m). Kompleks uległ pożarowi w połowie VI wieku i odbudowano go już w bardzo zredukowanej formie, czyli w postaci małej kaplicy w zachodnim narożniku pierwotnego kompleksu. W samym mieście przetrwały natomiast monumentalne ruiny kościołów: bazyliki (45×22 m) w Termach Północnych z ok. 400 roku, małej kaplicy jednonawowej przy Bramie Domicjana z V wieku, bazyliki filarowej

ze sklepieniami (53×35 m) z pierwszej połowy VI wieku, trójnawowej bazyliki kolumnowej z syntononem przy bramie północnej, uznawanej za katedrę Hierapolis (od V wieku wyodrębniono trzy fazy jej przebudowy), trójnawowej bazyliki kolumnowej nad teatrem z połowy V wieku. Wszystkie te kościoły w X wieku zredukowano do postaci małych kaplic w nawach bocznych (najczęściej po stronie południowej).

Afrodyzja

Była ważnym miastem Karii, które rozkwitło już we wczesnym cesarstwie przede wszystkim jako centrum kultu Afrodyty z jej świątynią z czasów Augusta i Hadriana. Na zboczu akropolu, na którego szczycie odkryto najstarsze osiedle, wzniesiono w I wieku teatr, przebudowany w II wieku, i przyległe doń wielkie termy. Centrum miasta zajmowała agora z bazyliką cywilną i z portykiem Tyberiusza, na wschód od agory leżał augustejski Sebasteion ze wspianą dekoracją rzeźbiarską oraz przyległy do murów na północy stadion z I wieku. Budowle z II wieku: Termy Hadriana, odeon i Tetrapylon charakteryzuje bogata marmurowa dekoracja architektoniczna, miasto bowiem, dzięki bogatym złożom marmuru w najbliższym sąsiedztwie, słynęło ze wspianej produkcji rzeźbiarskiej.

W V wieku nadal czynne były pierwszorzędne warsztaty kamieniarskie (tonda z popiersiami filozofów). W drugiej połowie tego sulecia przebudowano świątynię Afrodyty (likwidując ściany celi i kolumnady peristazy na krótszych bokach) na trójnawową bazylikę (katedrę) z narteksem i z atrium od zachodu oraz z apsydą z syntononem od wschodu, gdzie odkryto freski (święci i krzyże) datowane na X-XI wiek. Obok, na południe od atrium wzniesiono budowlę o wielu pomieszczeniach, będącą w użyciu aż po XI-XII wiek (z perystylem i trójapsydialną salą), uznaną za episkopium. Zanim zburzony na początku VII wieku teatr zabudowały domy bizantyńskie, w budynku skeny umieszczono w połowie VI wieku kaplicę (freski z archaniołami). Na VI wiek datuje się również powstanie innej budowli kościelnej – trikonchosu, interpretowanego wstępnie jako martyryon lub kościół przyklasztorny (wyników badań jeszcze nie opublikowano). Niewiele też wiadomo na temat innej trójnawowej bazyliki, powstałej z przebudowy wcześniejszego kompleksu (prawdopodobnie gimnazjonu) w południowo-wschodniej części miasta.

Z porównania chrystianizacji przedstawionych tu istniejących od wieków, kwitnących w dobie cywilizacji rzymskiej centrów miejskich Azji Mniejszej

wynika, iż – mimo wykształcenia się w nich szybko znacznych gmin chrześcijańskich i osiągnięcia przez nie pozornie tej samej pozycji w hierarchii administracji kościelnej (wszystko to miasta biskupie) – mamy w nich do czynienia z dużą różnorodnością przebiegu i materialnych form tej chrystianizacji. Była ona wczesna, bogata i różnorodna w E f e z i e, szybko zdominowała tamtejsze tradycyjne i głęboko zakorzenione kultury pogańskie, co doprowadziło z jednej strony do zagłady starych słynnych centrów kultowych pogaństwa (Artemizjon i Hadrianeum), z drugiej zaś – jak się wydaje – do wejścia kultu Matki Bożej na miejsce kultu Artemidy. Jednocześnie początkowo nie mniejsze i nadal kwitnące, jak za rzymskich czasów, miasto chrześcijańskie niebawem (w VII wieku) zmniejszyło swój zasięg, by w końcu w ogóle uciec z otwartej doliny i zamulonego portu na wzgórze Ayasoluk. Chrystianizacja P e r g a m o n u zaś przybrała od początku znacznie skromniejszą formę. Na kościoły wykorzystano istniejące już sakralne budowle pogańskie, czemu towarzyszyła szybko postępująca degradacja urbanistyczna, a następnie zapewne także porzucenie najstarszych większych kościołów (leżących od VII wieku poza murami miasta). Zastąpiono je małymi kościółkami rozrzuconymi w starożytnych ruinach lub wciśniętymi w gęstą i mizerną zabudowę miejską okresu bizantyńskiego. Chrystianizacja H i e r a p o l i s łączyła spektakularnie obie te tendencje, ale było to krótkotrwałe, podobnie nie trwała ona długo w S a r d e s (do VII wieku), skąd zresztą brak pełnych danych. Potem aktywność tamtejszych Kościołów, jak i samych miast była już bardzo ograniczona. W A f r o d y z j i chrystianizacja wyparła dawny popularny kult w tych samych, nawet powiększonych ramach architektonicznych i zaowocowała powstaniem nowych kościołów, a ich aktywność zaświadczona jest nawet aż po XI-XII wiek. Wreszcie chrystianizacja jest jeszcze mało znana w S m y r n i e (ze względu na zniszczenie starożytnego miasta dzisiejszą zabudową Izmiru) oraz w N y s s i e i L a o d y c e i (z powodu bardzo ograniczonych dotychczas badań archeologicznych), które to miasta, sądząc po źródłach pisanych, były aktywne aż po kres trwania cywilizacji bizantyńskiej. We wszystkich przypadkach nastąpiło jednak podobne, choć różnie przebiegające kurczenie się miast i spadek ich znaczenia również jako centrów religijnych. Jest to w pełni zrozumiałe w świetle – tu nie poruszonych – ówczesnych zawirowań politycznych, gospodarczych i społecznych na obszarze całej Azji Mniejszej.

Podstawowa bibliografia

- V. S c h u l z e, *Altchristliche Städte und Landschaften*, II: *Kleinasien*, Gütersloh 1926.
- G. E. B e a n, *Kleinasien. I Die Ägäische Türkei von Pergamon bis Dydyma*, Stuttgart 1969
- G. E. B e a n, *Turkey beyond the Maeander*, London 1980.
- C. F o s s, *Archaeology and the „Twenty Cities” of Byzantine Asia*, „American Journal of Archaeology”, 81 (1977), s. 469-489 (repr. C. F o s s, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, II, Norfolk 1990).
- E. A k u r g a l, *Civilisations et sites antiques de Turquie*, Istanbul 1986.
- W. H o t z, *Die Mittelmeerküste Anatoliens*, Darmstadt 1989.
- W. B r a n d e s, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jh.*, Amsterdam 1989.

Efez

- Ogromna bibliografia zebrana do 1986 roku: E. O s t e r, *A Bibliography of Ancient Ephesus*, London 1987.
- Forschungen in Ephesos* – seria publikacji wykopalisk i monografii Austriackiego Instytutu Archeologicznego z Wiednia, osiem tomów 1906-1977.
- Sprawozdania z wykopalisk austriackich w Efezie na bieżąco w „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes”, od 1902 roku.
- R. J a n i n, *Ephèse*, [w:] *Dictionnaire de l'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, XV, Paris 1963, kol. 554-561.
- P. R o m a n e l l i, *Efeso*, [w:] *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, III, Roma 1960, s. 219-230.
- W. A l z i n g e r, *Ephesos*, [w:] *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XII, 1970, kol. 1588-1704.
- M. R e s t l e, *Ephesos*, [w:] *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, Stuttgart 1971, kol. 164-207.
- C. F o s s, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.
- E. J a s t r z ę b o w s k a, *Kult maryjny w Efezie*, „Meander”, 1995, nr 9-10, s. 469-481.
- S. K a r w i e s e, *Groß ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der großen Städte der Antike*, Wien 1995.
- Ephesos, der neue Führer*, Wien 1995.

Smyrna

- R. N a u m a n n, S. K a n t a r, *Die Agora von Smyrna*, [w:] *Kleinasien und Byzanz*, „Istanbuler Forschungen”, 17 (1950), s. 69-114.
- R. A. S t a c c i o l l i, *Gli edifici sotterranei dell'agora di Smirne e ancora sui cripto-portici forensi*, „Latomus”, 16 (1957), s. 275-292.

- W. Müller-Wiener, *Die Stadtbefestigungen von Izmir, Sigacik und Candarli*, „Istambuler Mitteilungen”, 12 (1962), s. 59 nn.
- G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, Bonn 1982.
- J. Dedeoglu, *Izmir, Araeological Museum*, Istanbul 1993.

Pergamon

Altertümer von Pergamon – seria publikacji wykopalisk i monografii wydawana przez Niemiecki Instytut Archeologiczny w Berlinie, piętnaście tomów (niektóre wieloczęściowe) 1912-1991.

Pergamenischen Forschungen – publikacje wykopalisk, uzupełnienie powyższej serii. Regularne sprawozdania z wykopalisk niemieckich „Archäologische Mitteilungen” od 1899 roku i *Archäologischer Anzeiger* od 1914 roku.

Informacje ogólne z wyczerpującymi danymi bibliograficznymi:

- E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, Ithaca-London 1971.
- E. Rohde, *Pergamon, Burgberg und Altar*, Berlin 1982 (8 wyd.).
- W. Radt, *Pergamon Archäologischer Führer*, Istanbul 1989 (4 wyd.).
- W. Radt, *Pergamon Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln 1988.
- W. Radt, *Die byzantinische Wohnstadt von Pergamon*, [w:] *Wohnungsbau im Altertum*, Berlin 1979, s. 199-223.
- U. Wulf, *Der Stadtplan von Pergamon. Zu Entwicklung und Stadtstruktur von Neugründung unter Philetairos bis in spätantike Zeit*, „Istambuler Mitteilungen”, 44 (1994), s. 135-175.
- K. Reidt, *Die byzantinische Wohnstadt*, [w:] *Altertümer von Pergamon*, 15/2, 1991.

Sardes

Regularne sprawozdania z wykopalisk amerykańskich w „The Annual of the American Schools of Oriental Research” i „Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, od 1961 roku.

- G. M. A. Hanfmann, *A Short Guide to the Excavations at Sardis*, Cambridge, Mass. 1962.
- G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum, *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls*, Cambridge, Mass. 1975.
- R. A. Seeger, *The Building History of the Sardis Synagogue*, „American Journal of Archaeology”, 76 (1972), 425-435.
- C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, Mass. 1976.
- F. Yegül, *The Bath Gymnasium Complex*, Cambridge, Mass. 1986.
- S. J. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge, Mass. 1990.
- P. R. Trebik, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge, Mass. 1991, s. 40 nn.

M. L. R a u t m a n, *A Late Roman Townhouse at Sardis*, [w:] *Forschungen in Lydien, Asia Minor Studien*, 17, Bonn 1995, s. 37-66.

Laodycea

F. A k ç a k o c a A k ç a, *Laodikya*, Denizli 1937.

J. des G a g n i e r s, P. D e v a m b e z, L. K a k i l, R. G i n o u v è s, *Laodicée du Lycos. Le nymphée. Campagnes 1961-1963*, Québec 1969.

K. B e l k e, N. M e r i s c h, *Phrygien und Pisidien*, [w:] *Tabula Imperii Byzantini*, VII, Wien 1990, s. 323-326.

Nyssa

W. v o n D i e s t, *Nysa ad Meandrum*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 1913, H. 10.

Hierapolis

C. H u m a n n, C. C i c h o r i u s, W. J u d e i c h, F. W i n t e r, *Altertümer von Hierapolis*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 1898, H. 4.

P. V e r z o n e, *Le chiese di Hierapolis in Asia Minore*, „Cahiers archéologiques”, 8 (1956), s. 37-61.

P. V e r z o n e, *Il martyrium ottagonale a Hierapolis di Frigia. Relazione preliminare*, „Palladio”, Nuova Serie, 10 (1960), s. 1-19.

P. V e r z o n e, *Hierapolis Christiana*, „Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina”, 12 (1965), s. 613-627.

P. V e r z o n e, *L'urbanistica di Hierapolis di Frigia tracciato viario e monumenti rimessi alla luce dal 1957 al 1972*, [w:] *Atti del XVI Congresso di Storia dell'Architettura*, Atene 1969, Roma 1977, 401-413.

P. V e r z o n e, *Hierapolis (Phrygia)*, [w:] *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, 1971, szp. 1203-1223.

D. d e B e r n a r d i F e r r e r o, *Le chiese di Hierapolis dopo gli scavi*, „Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina”, 30 (1983), s. 87-92.

K. B e l k e, N. M e r i s c h, *Phrygien und Pisidien*, [w:] *Tabula Imperii Byzantini*, VII, Wien 1990, s. 268-272.

Afrodyzja

Sprawozdania z wykopalisk amerykańskich na bieżąco w „*Anatolian Studies i American Journal of Archaeology*”, od 1971 roku.

G. B e c a t t i, *Aphrodisias*, [w:] *Enciclopedia dell'Arte*, I, Roma 1956, 109-114.

K. T. E r i m, Suppl. tamże, Roma 1973, s. 9-17.

J. R e y n o l d s, *Aphrodisias and Rome. Documents from the Excavation of the Theatre at Aphrodisias conducted by K. T. Erim, together with Some Related Texts*, „*Monography of Journal of Roman Studies*”, 1 (1982).

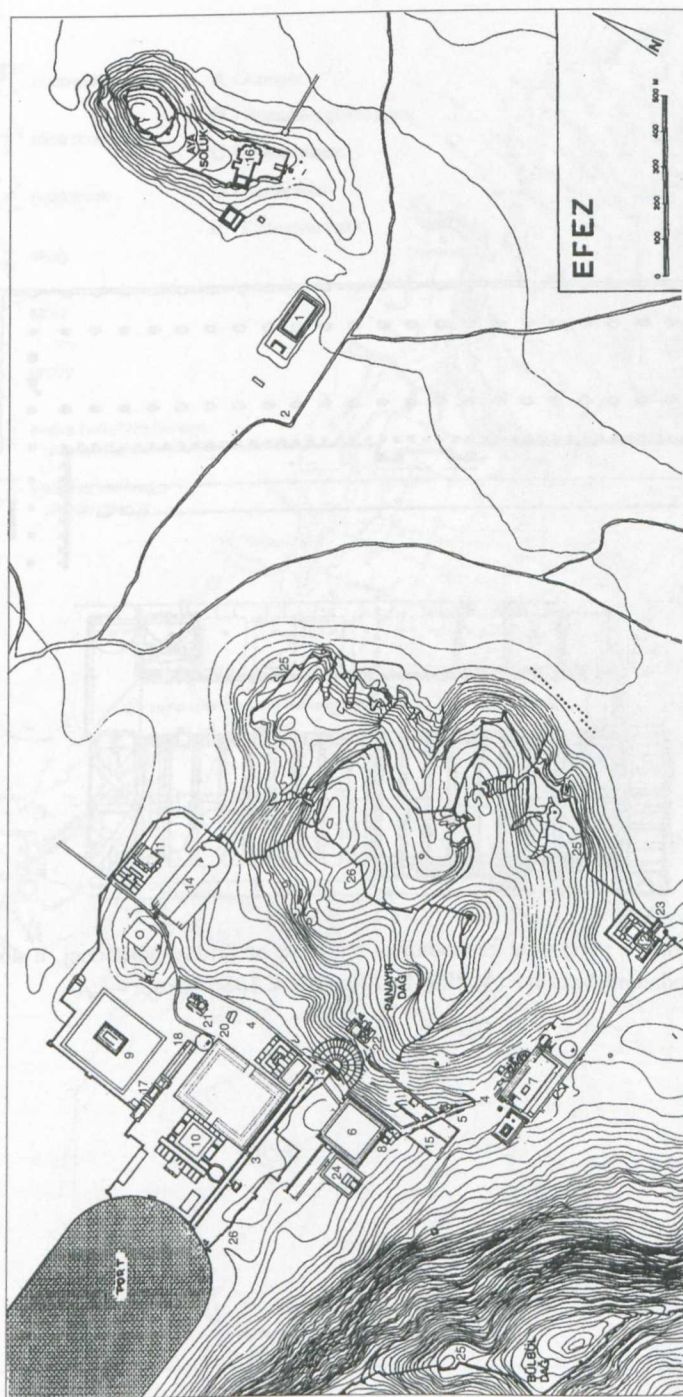
- K. T. E r i m, *Aphrodisias. City of Venus Aphrodite*, London 1986.
- Ch. R o u e c h é, *Aphrodisias in Late Antiquity, the Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias conducted by K. T. Erim*, „Monography of Journal of Roman Studies”, 5 (1989).
- R. R. R. S m i t h, *Late Roman Philosopher Portraits from Aphrodisias*, „Journal of Roman Studies”, 80 (1990), s. 127-155.
- R. C o r m a c k, *Byzantine Aphrodisias. Changing the Symbolic Map of a City*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 36 (1990), nr 213, s. 26-41.
- Aphrodisias Papers*, Suppl. „Journal of Roman Archaeology”, 1 (1990).
- K. T. E r i m, *Aphrodisias, ein Führer durch die antike Stadt und das Museum*, Istanbul 1996 (4 wyd.).

Legнды do map i planów

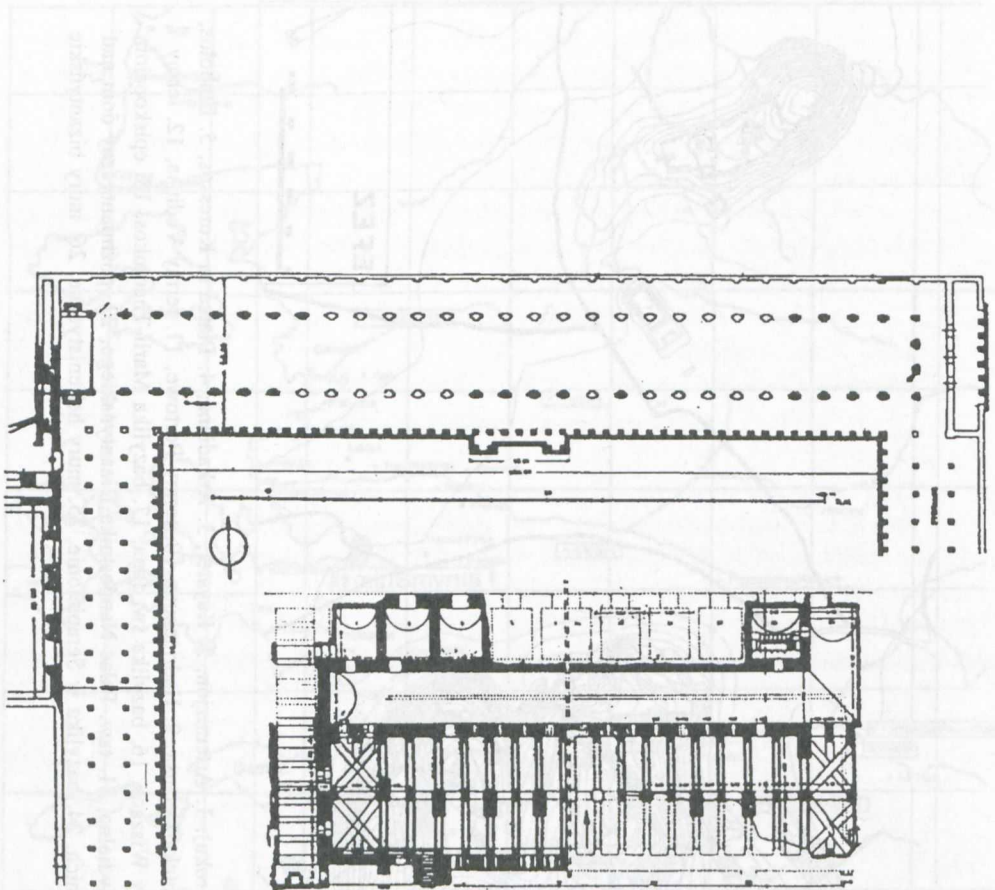
- I. Mapa zachodniej części Azji Mniejszej (miasta omówione w ramkach).
- II. Plan Efezu (według Przewodnika z 1995 roku): 1. Artemizjon, 2. Kayster, 3. Arkadiana, 4. Platea in Koressos, 5. Embolos, 6. Dolna Agora, 7. Górna Agora, 8. Biblioteka Celsusa, 9. Hadrianeum, 10. termy Portowe, 11. termy Vedium, 12. termy Wschodnie, 13. teatr, 14. stadion, 15. Domy Wiszące, 16. bazylika św. Jana, 17. bazylika Marii-Theotokos, 18. episkopeion, 19. kaplica przy stadionie, 20. budowla apsydalna, 21. tzw. Pałac Namiestnika Bizantyńskiego, 22. późnoantyczny dom nad teatrem, 23. bazylika przy termach Wschodnich, 24. bazylika w Serapieionie, 25. mury hellenistyczne, 26. mury bizantyńskie.
- III. Plan agory w Smyrnie z portykiem zachodnim i bazyliką od strony północnej, u dołu plan podziemi bazyliki (według E. Akurgala z 1986 roku).
- IV. Plan Pergamonu (według U. Wulf z 1994 roku): A. Akropol i górne miasto, B. Kompleks gimnazjonu, C. dolne miasto, D. Asklepeion, E. Czerwona Hala.
- V. Plan Sardes: A. Artemizjon, B. Akropol, C. mury miasta, D. teatr, E. stadion, F. marmurowa ulica portykowa, G. gimnazjon-termy (2-synagoga), H. dzielnica mieszkalna nad Paktolem, I) bazylika przy Artemizjonie, K. budowla o czterech filarach, L. budowla o ośmiu filarach.
- VI. Plan Laodycei (według W. M. Ramsay z 1895 roku): A. brama Efeska, B i C. bramy Hierapolitańskie, D. brama Syryjska, E. Akropol, F. świątynia jońska, G, H, I. gimnazjony lub kościoły, J. odeon, L. gimnazjon, M. akwedukt, O. most, S. sarkofagi.
- VII. Plan Nyssy (według E. Akurgala z 1986 roku): 1. gimnazjon, 2. stadion, 3. ślady posadowienia mostu w górnej części wąwozu, 4. budynek bizantyński, 5. biblioteka, 6. teatr, 7. ruiny mostu, 8. tunel, 9. ruiny mostu, 10. buleuterion, 11. agora, 12. termy, 13. cysterna, 14, 15. kościoły bizantyńskie, 16. nekropola.
- VIII. Plan Hierapolis (według Verzone z 1971 roku): 1. nymfejon, 2. termy miejskie, 3. teatr, 4. termy Północne przebudowane na kościół, 5. martyrion św. Filipa, 6. bazylika filarowa, 7. bazylika kolumnowa (katedra), 8. bazylika kolumnowa nad teatrem, 9. brama Domicjana, 10. mury miejskie, 11. świątynia Apollina.
- IX. Plan Afrodyzji (według K. T. Erim).

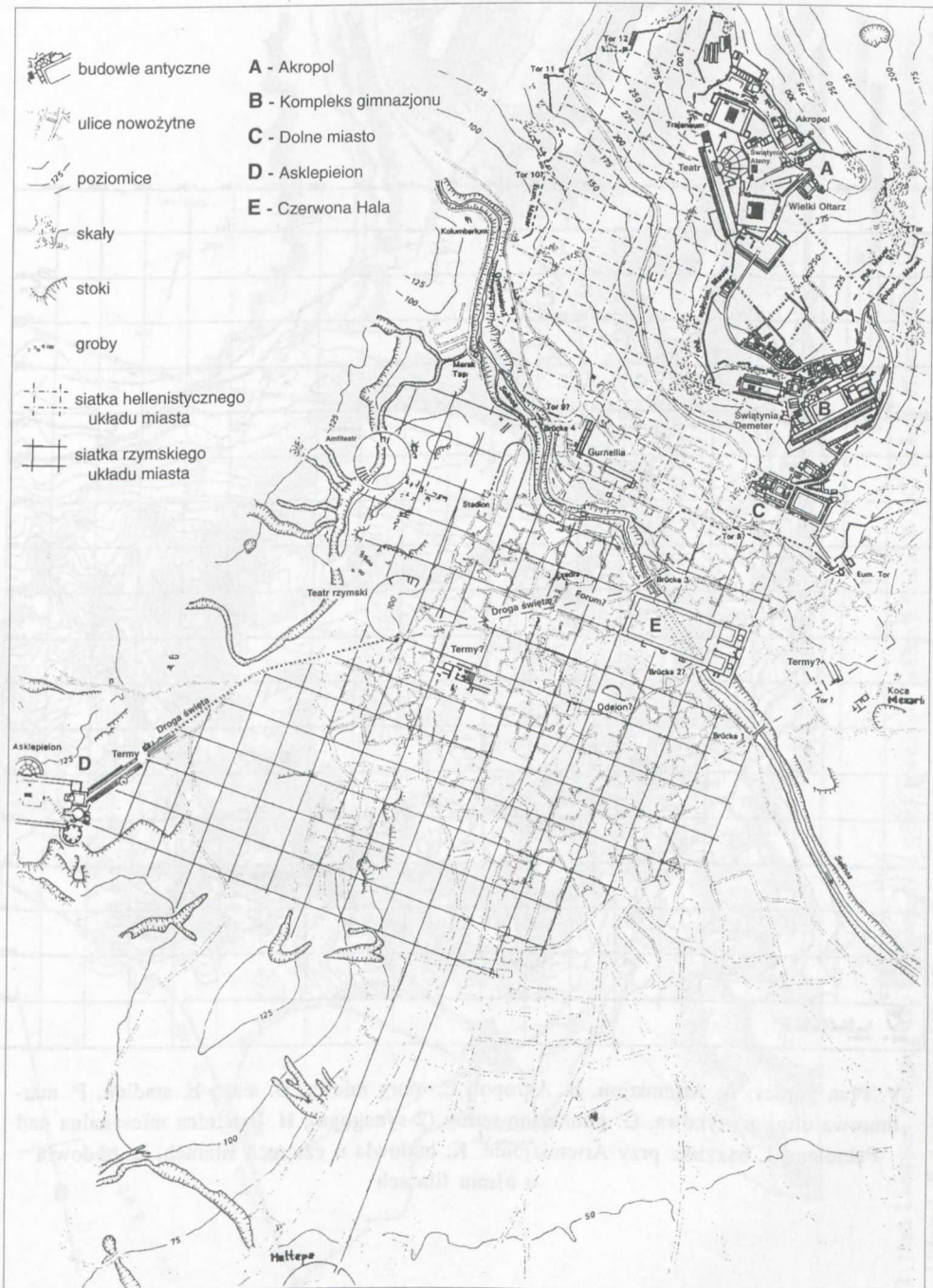
I. Mapa zachodniej części Azji Mniejszej (miasta omówione w tekście ujęto w ramki)

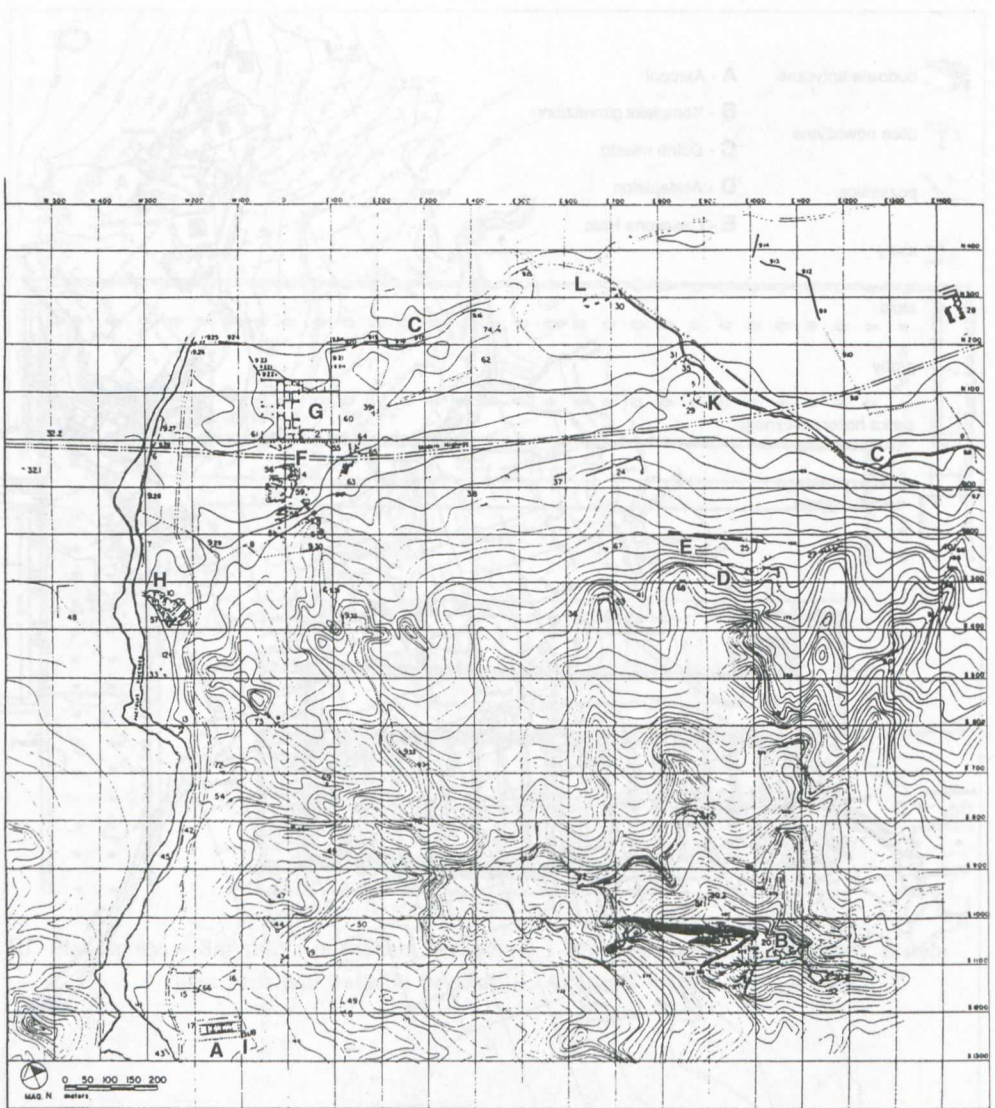
II. Plan Efezu (według Przewodnika z 1995 roku): 1. Artemizjon, 2. Kayster, 3. Arkadiana, 4. Platea in Koressos, 5. Embolos, 6. Dolna Agora, 7. Górna Agora, 8. Biblioteka Celsusa, 9. Hadrianum, 10. termy Portowe, 11. termy Vediusa, 12. termy Wschodnie, 13. teatr, 14. stadion, 15. Domy Wiszące, 16. bazylika św. Jana, 17. bazylika Marii-Theotokos, 18. episkopeion, 19. kaplica przy stadionie, 20. budowla apsydalna, 21. tzw. Pałac Namiestnika Bizantyńskiego, 22. późnoantyczny dom nad teatrem, 23. bazylika przy termach Wschodnich, 24. bazylika w Serapieionie, 25. mury hellenistyczne, 26. mury bizantyńskie

III. Plan agory w Smyrnie z portykiem zachodnim i bazyliką od strony północnej, u dołu plan podziemi bazyliki (według E. Akurgala z 1986 roku)

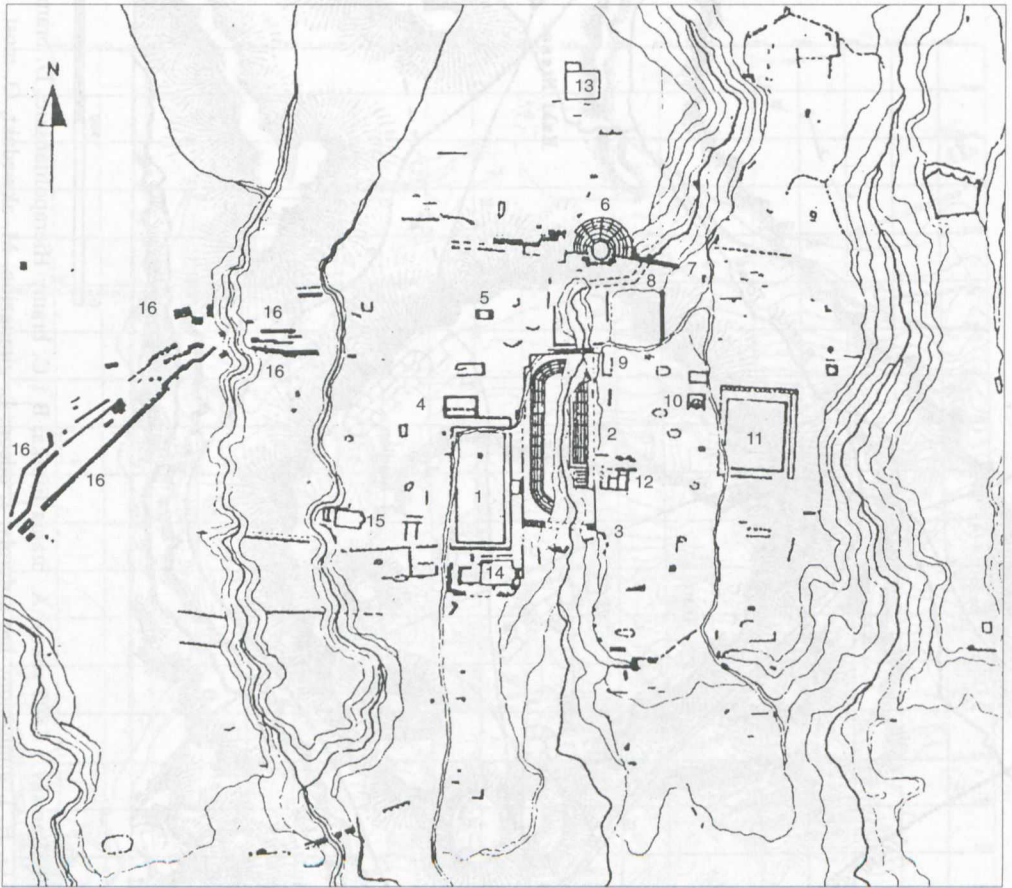
IV. Plan Pergamonu (według U. Wulf z 1994 roku)

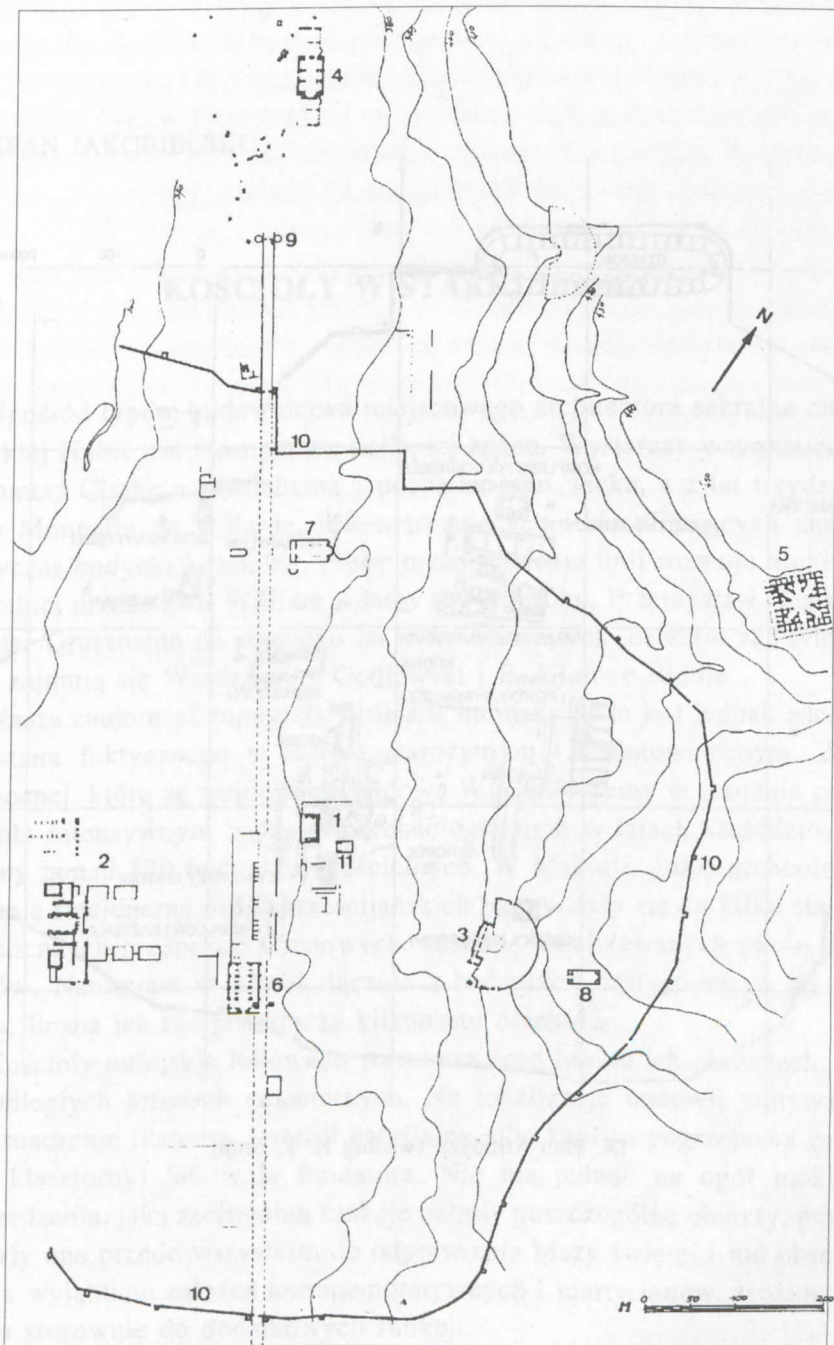
V. Plan Sardes: A. Artemizjon, B. Akropol, C. mury miasta, D. teatr, E. stadion, F. marmurowa ulica portykowa, G. gimnazjon-termi (2-synagoga), H. dzielnica mieszkalna nad Paktolem, I. bazylika przy Artemizjonie, K. budowla o czterech filarach, L. budowla o ośmiu filarach

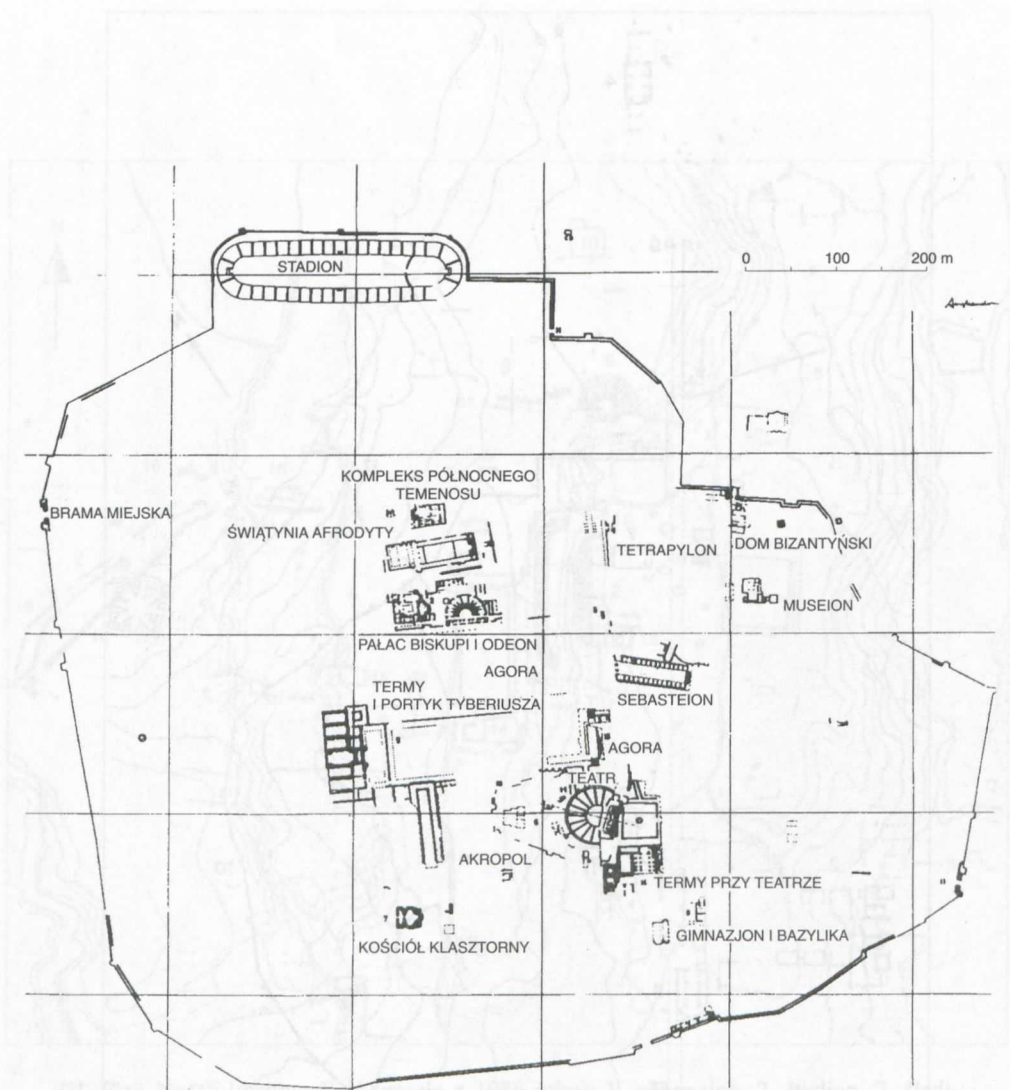
VI. Plan Laodycei (według W. M. Ramsay z 1895 roku): A. brama Efeska, B i C. bramy Hierapolitańskie, D. brama Syryjska, E. Akropol, F. świątynia jonska, G, H, I. gimnazjony lub kościoły, J. odeon, L. gimnazjon, M. akwedukt, O. most, S. sarkofagi

VII. Plan Nyssy (według E. Akurgala z 1986 roku): 1. gimnazjon, 2. stadion, 3. ślady posadowienia mostu w górnej części wąwozu, 4. budynek bizantyński, 5. biblioteka, 6. teatr, 7. ruiny mostu, 8. tunel, 9. ruiny mostu, 10. buleterion, 11. agora, 12. termy, 13. cysterna, 14, 15. kościoły bizantyńskie, 16. nekropola

VIII. Plan Hierapolis (według Verzzone z 1971 roku): 1. nymfejon, 2. termy miejskie, 3. teatr, 4. termy Północne przebudowane na kościół, 5. martyrion św. Filipa, 6. bazylika filarowa, 7. bazylika kolumnowa (katedra), 8. bazylika kolumnowa nad teatrem, 9. brama Domicjana, 10. mury miejskie, 11. świątynia Apollina

IX. Plan Afrodyzji (według K. T. Erim)